

**OBRAZOVANJE DECE I UČENIKA
U INKLUZIVNIM USLOVIMA**

TEMATSKI ZBORNIK RADOVA MEĐUNARODNOG ZNAČAJA

**EDUCATION OF CHILDREN AND
STUDENTS IN INCLUSIVE SETTINGS**

INTERNATIONAL THEMATIC COLLECTION OF PAPERS

Novi Sad, 2018

**OBRAZOVANJE DECE I UČENIKA
U INKLUZIVNIM USLOVIMA**

Tematski zbornik radova međunarodnog značaja

**EDUCATION OF CHILDREN AND STUDENTS
IN INCLUSIVE SETTINGS**

International Thematic Collection of Papers

Izdavač/Publisher:

Društvo defektologa Vojvodine, Novi Sad, Srbija

Za izdavača/For Publisher:

Marinela Šćepanović

Urednik/Editor:

MSc Marinela Šćepanović, Sombor, Srbija

Recenzenti/ Reviewer:

Prof. dr Dragan Rapačić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerziteta u Beogradu, Srbija

Prof. dr Alma Avdić, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli,
Bosna i Hercegovina

Prof.dr Katarina Tomić, professor strukovnih studija, Visoka škola strukovnih
studija za vaspitače, Kruševac, Srbija

Dizajn i priprema/ Design and Processing:

Agencija SoInfo

Štampa/Printing:

SaTCIP Vrnjačka Banja

Tiraž/ Circulation:

100

ISBN 978-86-80326-07-8

Recenzije Tematskog zbornika radova "Obrazovanje dece i učenika u inkluzivnim uslovima" usvojene su odlukom Upravnog odbora Društva defektologa Vojvodine od 10. 5. 2018. godine. Reviews of the International Thematic Collection of Papers 'Education of Children and Students in Inclusive Settings', were adopted by a decision of the Board of Society of Vojvodina's special educators, on 10th May 2018.

UDK 159.922.72
376.1-056.26/.36-053.2

PROBLEMI U SOCIJALNOM PONAŠANJU UČENIKA SA LAKOM INTELEKTUALNOM OMETENOŠĆU

PROBLEMS IN SOCIAL BEHAVIOR OF STUDENTS WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITIES

Andrijana Bakoč¹ i Gordana Odović²

¹Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Medicinski fakultet Foča, Bosna i Hercegovina

²Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija

Andrijana Bakoč¹ and Gordana Odović²

¹University of East Sarajevo, Medicine Faculty of Foca, Bosnia and Herzegovina

²University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia

Apstrakt

Nivo intelektualnog razvoja predstavlja osnovni riziko-faktor za razvoj poremećaja u ponašanju i prisustvo mentalnih oboljenja kod populacije sa intelektualnom ometenošću (IO). Prisustvo različitih oblika izmijenjenog ponašanja kod osoba sa IO jedan je od indikatora kvaliteta njihovog života u zajednici. Cilj ovog rada je procjena antisocijalnog ponašanja kod učenika sa lakom intelektualnom ometenošću (LIO) i poređenje u odnosu na učenike tipičnog razvoja (TR). U istraživanje je uključeno 50 učenika sa LIO kao eksperimentalna grupa i 50 učenika TR kao kontrolna grupa. Za evidentiranje problema u ponašanju korišćenja je Skala antisocijalnog ponašanja koja je sastavni dio Skale za procjenu socijalnog ponašanja u školi (The School Behavior Scale, Second Edition, Merrell, 2002). Rezultati su pokazali da učenici sa LIO ostvaruju statistički značajno više skorove na ukupnoj Skali antisocijalnog ponašanja ($p=0,004$), što govori o većem prisustvu takvih oblika ponašanja. Isti rezultati su dobijeni na subskali Hostilno/Iritabilno ponašanje ($p=0,042$) i subskali Drsko/Ometajuće ponašanje ($p=0,000$). Statistički značajna razlika nije uočena na subskali Antisocijalno/Agresivno ponašanje ($p=0,213$).

Ovakav rezultat ukazuje na potrebu sveobuhvatnijeg sagledavanja socijalnog ponašanja učenika sa IO i učenika TR i evidentiranje problema u tom domenu. Poželjno je razmotriti kako faktore koji doprinose nastanku bihevioralnih problema, tako i one koji imaju pozitivan uticaj na ponašanje obje grupe učenika.

Ključne riječi: problemi u ponašanju, intelektualna ometenost, školsko okruženje

Abstract

The level of intellectual development is the basic risk factor for the development of behavioral disorders and the presence of mental illnesses in the population with intellectual disability (IO). The presence of different forms of altered behavior in IOs is one of the indicators of the quality of their lives in the community. The aim of this paper is to assess the antisocial behavior of students with mild intellectual disability (MID) and comparison with students of typical development (TD). The research involved 50 students with MID as a experimental group and 50 students of TD as a control group. To record behavioral problems, the Scale of Anti-Social Behavior was used, which is an integral part of The School Behavior Scale (Merrell, 2002). The results showed that MID students achieved statistically significantly higher scores on the overall Antisocial behavior scale ($p=0,004$), which indicates a greater presence of such behavioral patterns. The same results were obtained on the subscale Hostile / Irritable Behavior ($p=0,042$) and the Rudely/Disturbing Behavior ($p=0,000$). A statistically significant difference was not seen on the Antisocial/Aggressive behavior subscale ($p=0,213$). This result points to the need for a more comprehensive view of pupils' social behavior of students with MID and students of TD and recording problems in that domain. It is also desirable to consider factors that contribute to the appearance of behavioral problems, as well as those that have a positive effect of both groups of students.

Key words: behavior problems, intellectual disabilities, school environment

1. Uvod

Čovjek, kao socijalno biće, tokom interakcije sa drugim ljudima uči se prikladnom ponašanju i nastoji prilagoditi svoje ponašanje okruženju u kome živi. Međutim, nekada se dešava da osoba ne može da zadovolji očekivanja svoje okoline pa često stupa u situacije koje socijalna okolina doživljava kao upadljiva, neprihvatljiva ponašanja.

Pod smetnjama u socijalnom razvoju podrazumijevaju se sve okolnosti koje bitno osujećuju socijalni razvoj učenika i koje predstavljaju faktore rizika za nastanak različitih devijantnih ponašanja, dok se pod poremećajima u socijalnom razvoju podrazumijevaju već manifestovana ponašanja djece kojima se krše pravne i moralne norme (što se iskazuje krađom, bježanjem od kuće, prosjačenjem i sl.) ili se pokazuju izvitoperenja u zadovoljavanju određenih potreba (agresivna i autoagresivna ponašanja, pušenje, zlouporeba psihoaktivnih supstanci) (Ilić, Jugović, Žunić-Pavlović, Radić-Šestić i Jovanović, 2003).

Jedna od najčešće navođenih definicija sagledava problematično ponašanje kao vidove ponašanja koji se u određenoj kulturi smatraju aberantnim, a takvog su intenziteta, učestalosti i trajanja da ugrožavaju fizičku bezbednost same individue ili osoba iz njenog okruženja, ili ponašanje koje ozbiljno ugrožava pristup uobičajenim društvenim resursima (Emerson, 1995, prema Emerson & Einfeld, 2011). I drugi autori poput Brilevskog i Dugana (Brylewski & Duggan, 1999) smatraju da se prilikom procjene ponašanja mora uzeti u obzir socijalni kontekst, jer određeno ponašanje može da bude izazov u jednom situaciji, ali i odgovarajuće u drugoj. Upravo, u većini definicija se naglašava socijalna dimenzija konstrukta problematičnog ponašanja. Da li će neko ponašanje predstavljati izazov u nekoj situaciji zavisi od socijalnih pravila koja određuju šta je prikladno ponašanje za tu situaciju, kao i od percepcije i stava osoba iz okruženja (Buha i Gligorović, 2013).

U stručnoj literaturi termin problemi u ponašanju često se miješa i sa terminima poput aberantnog, maladaptivnog ili problematičnog ponašanja, poremećaja ponašanja i slično. U nekim radovima primjećeno je korišćenje termina antisocijalno ponašanje. Tim terminom najčešće se označavaju ponašanja kojima se ugrožavaju prava i imovina drugih ljudi, a koja su destruktivna i štetna po sredinu i proizvode negativne socijalne posljedice. Neka od tih ponašanja uključuju drsko ponašanje, laganje, krađe, različite vrste agresije (Žunić-Pavlović, Kovačević-Lepojević i Pavlović, 2009). Dakle, antisocijalno ponašanje se definiše kao ponašanje koje ometa adekvatnu socijalizaciju. Prema Merelu (Merrell, 2002) ovo ponašanje sadrži antisocijalnu komponentu koja se odnosi na nepoštovanje pravila i vlasništva druge osobe ili vodi ka negativnim socijalnim ishodima, poput odbijanja od strane vršnjaka, delikvencije i slično.

Kada se razmatraju dječiji problemi, najčešće se navodi podjela na eksternalizovane i internalizovane bihevioralne probleme koju su dali Akenbah i Riskola (Achenbach & Rescorla, 2001 prema Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević, 2014). Internalizovani problemi su unutrašnji po svojoj prirodi i to su: anksioznost, depresija, somatske pritužbe bez vidljivih medicinskih razloga i socijalna povučенost. U okviru eksternalizovanih sindroma, izdvajaju se dva, a to su ponašanja kojima se krše pravila i agresivno ponašanje. Sindrom agresivnog ponašanja obuhvata: svađanje, zlonamjernost, zahtijevanje pažnje, uništavanje stvari, neposlušnost, tuče, napadanje drugih, vikanje, tvrdoglavost i razdražljivost, česte promjene raspoloženja, durjenje, sumnjičavost, zadirkivanje drugih, napade bijesa, upućivanje prijatni drugima i bučno ophоđenje. S druge strane, sindrom kršenja pravila uključuje sljedeća ponašanja: upotrebu cigareta, alkohola i droga, nedostatak osjećaja krivice, nepoštovanje pravila kod kuće i u školi, druženje sa lošim društvom, laganje i varanje, druženje sa starijom djecom, bježanje od kuće, podmetanje požara, seksualne probleme, krađe, psovanje, izostajanje iz škole i vandalizam. U ovom kontekstu, naročito je bitno praćenje eksternalizovanih ponašanja i to već u ranom djetinjstvu, jer se smatra da mogu da dovedu do ozbiljnijih problema u adolescenciji i odraslom dobu (Žunić-Pavlović, Glumbić i Kovačević-Lepojević, 2011).

Problemi u oblasti socijalnog razvoja kod osoba sa IO mogu da dovedu, između ostalog, i do problema u ponašanju. Djeca sa IO su u većem riziku za nastanak bihevioralnih problema u odnosu na vršnjake TR (Baker et al, 2003). Procjena učestalosti problema u ponašanju u ovoj populaciji razlikuje se od studije do studije, ali je najzastupljenije mišljenje da se problemi u ponašanju javljaju kod 30% do 60% ovih osoba.

Prisustvo različitih oblika izmijenjenog ponašanja kod osoba sa IO jedan je od indikatora kvaliteta njihovog života u zajednici. I kod osoba sa IO javljaju se problemi u ponašanju u eksternalizovanom i internalizovanom vidu. Došen (2005) navodi da se eksternalizovani problemi najčešće pojavljuju u vidu motoričkog nemira, napada bijesa, agresivnosti i autoagresivnosti, impulsivnih reakcija, nagle promjene raspoloženja negativizma, tvrdoglavosti, traženja pažnje. Internalizovani problemi se pojavljaju kao pretjerana briga, anksioznost, tuga i težnja ka socijalnoj izolaciji.

Nivo intelektualnog razvoja predstavlja osnovni riziko-faktor za razvoj poremećaja u ponašanju i prisustvo mentalnih oboljenja kod populacije sa IO. Međutim, navodi se da ta zavisnost nije linearnog karaktera. Pa tako, mentalni uzrast pozitivno korelira sa psihotičnim simptomima, dok je sa bihevioralnim problemima u obrnutoj korelaciji. Najveća učestalost maladaptivnog ponašanja zabilježena je u grupi osoba sa teškom IO, dok je depresija prisutnija kod osoba sa umjerenom IO (Kaljača i Japundža-Milisavljević, 2013). Isto tako, za djecu sa LIO

najčešće se vezuju disruptivni bihevioralni problemi, dok su psihotična i autistična ponašanja, samopovređivanje i stereotipni manirizmi više karakteristični za osobe sa umjerenom IO (Taanila, Ebeling, Heikura & Järvelin, 2003). Ista grupa autora sprovela je istraživanje koje je pokazalo da su kod djece sa IO najučestaliji hiperaktivni problemi (36,1%), u odnosu na prisustvo bihevioralnih (20,8%) i emocionalnih problema (18,1%). S druge strane, u grupi djece TR bihevioralni (9,1%) i hiperaktivni problemi (9,3%) su učestaliji nego emocionalni problemi (4,9%). Takođe, pokazalo se da su depresija, anksioznost i antisocijalna ponašanja češći među osobama sa IO višeg nivoa kognitivnog funkcionisanja, dok su psihotična ponašanja usmjerena ka sebi i autistična ponašanja češće vezana za niži IQ (Dekker, Koot, Ende & Verhulst, 2002; Eiheld & Tonge, 1996).

Da inteligencija predstavlja bitan faktor koji određuje stepen izraženosti problema u ponašanju, pokazuju i istraživanja. Posebno je zanimljiva studija Dekera i saradnika (Dekker et al., 2002), koja je rađena na velikom uzorku koji je obuhvatao 1041 dijete ispodprosječne inteligencije i 1855 djece prosječne inteligencije. Djeca ispodprosječne inteligencije podijeljena su u dvije grupe: edukabilnu (IQ od 60 do 80) i trenabilnu (IQ od 30 do 60). Utvrđeno je da oko 50% djece ispodprosječne inteligencije ima povišen skor pri procjeni problematičnog ponašanja, nasuprot 18% djece prosječne inteligencije. Najizraženiji problemi kod obje grupe djece ispodprosječne inteligencije vezani su za socijalne probleme i probleme vezane za pažnju. Ovim problemima se kod edukabilne djece pridružuju i ispoljavanje agresivnosti, a kod trenabilne socijalno povlačenje i veća učestalost problema u mišljenju. Slične rezultate nalazimo i u studiji rađenoj na području Bosne i Hercegovine. Analizirajući probleme u ponašanju 84 učenika sa lakom i umjerenom IO, utvrđeno je da učenici sa umjerenom IO ispoljavaju više nepoželjenih oblika ponašanja (Mujkanović, Mujkanović i Vantić-Tanjić, 2015). Studije koje su za predmet istraživanja imale probleme u ponašanju kod populacije sa IO, rađene su i na području Srbije. Istražujući eksternalizovane probleme u ponašanju, autori pronalaze da 92,3% ispitanika sa različitim stepenom intelektualnog funkcionisanja pokazuje neki oblik eksternalizovanih poremećaja u ponašanju, 87,2% neki oblik agresivnog ponašanja i 82,9% neki oblik kršenja pravila (Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević, 2014). Analizom rezultata druge studije pokazano je da 38% djece sa LIO osnovnoškolskog uzrasta ispoljava teškoće eksternalizovanog tipa i da oko 16% ispoljava probleme u vidu stereotipnog, hiperaktivnog i/ili samopovređujućeg ponašanja. Nadalje, uočeno je da oko 21% djece ispoljava povišenu sklonost ka korišćenju verbalne ili fizičke agresije u konfliktnim situacijama, učestalo zadirkivanje i ogovaranje uz korišćenje nepristojnih riječi. Kod oko 22% djece zapaža se ignorisanje pravila, opiranje nalogima ili buntovnički nastrojeno ponašanje prema autoritetu, dok 18% pokazuje sklonost ka laganju i nepoštovanju tuđe

i javne imovine. Ponašanje koje za okolinu može da bude iritantno i uznemiravajuće pojavljuje se kod oko 22% djece, dok svega 3% djece sa LIO ispoljava teškoće u vidu pasivnosti, socijalne povučeniosti i pretjerane stidljivosti (Buha-Đurović i Gligorović, 2009; Buha-Đurović, 2010) Brojčin i Glumbić (2012), na uzorku od 120 učenika sa LIO, uzrasta od 8 do 16 godina, pronalaze da kod četvrtine ispitanika postoji povišen nivo internalizovanih problema u ponašanju (tuga, usamljenost, anksioznosti i nisko samopoštovanje). Istraživanje o učestalosti eksternalizovanih problema kod djece i adolescenata sa IO, koje je rađeno na uzorku od 327 ispitanika, uzrasta od 6 do 18 godina, iznosi generalni zaključak po kome su razvojne putanje ovih vidova ponašanja slične onima u opštoj populaciji. Takođe, najvažniji rezultati istraživanja jesu da: u periodu od djetinjstva do adolescencije dolazi do opadanja ukupnog nivoa eksternalizovanih problema, nivo agresivnog ponašanja je veći kod mlađih, a nivo kršenja pravila kod starijih ispitanika i eksternalizovani problemi su učestaliji kod djevojčica nego kod dječaka (Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević, 2014).

Prisustvo problema u ponašanju u značajnoj mjeri ometa usvajanje adaptivnih vještina i negativno se odražava na samu interakciju sa okruženjem, kao i usvajanje akademskih vještina i znanja i može da predstavlja značajno izvoriste stresa za djecu sa IO i njihove roditelje (Buha i Gligorović, 2013; Melecki & Elliot, 2002).

2. Cilj istraživanja

Cilj ovog rada je procjena antisocijalnog ponašanja kod učenika sa LIO i poređenje u odnosu na učenike TR.

3. Metodologija istraživanja

3.1. Opis uzorka

U cilju procjene antisocijalnog ponašanja sprovedeno je istraživanje kojim je obuhvaćeno 50 učenika sa LIO, od 2. do 5. razreda, koji čine eksperimentalnu grupu. Kontrolnu grupu čini 50 učenika TR. Grupe su ujednačene prema polu ($\chi^2=0,000$, $df=1$, $p=1,000$) i uzrastu ($\chi^2=0,000$, $df=1$, $p=1,000$). Prosječna starost ispitanika bila je 9,80 godina ($AS=9,80$, $SD=1,34$). U ukupnom uzorku ima više ispitanica (60%) u odnosu na ispitanike (40%). Kriterijum za uključivanje u eksperimentalnu grupu je podrazumijevao da su učenici razvrstani u kategoriju LIO, na osnovu nalaza i mišljenja prvostepene stručne komisije za razvrstavanje djece sa smetnjama u razvoju. Drugi kriterijum za uključivanje je školski uzrast

učenika (od 2. do 5. razreda). Kriterijumi za isključivanje odnosili su se na odsustvo neuroloških, psihijatrijskih i višestrukih smetnji kod učenika.

3.2. Mjesto istraživanja

Istraživanje je obavljeno u školama u Republici Srpskoj (Foča, Prijedor, Banja Luka, Gradiška, Novi Grad, Trebinje, Višegrad) nakon dobijanja saglasnosti od strane Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske. Učenici eksperimentalne grupe su pohađali škole za djecu sa smetnjama u razvoju ili posebne razrede u okviru redovnih škola. Kontrolnu grupu su sačinjavali učenici iz dvije osnovne škole u Foči.

3.4. Instrumenti istraživanja

Za potrebe ovog istraživanja korišćena je Skala antisocijalnog ponašanja koja je sastavni dio Skale za procjenu socijalnog ponašanja u školi – SSBS-2 (The School Behavior Scale, Second Edition, Merrell, 2002). Skala SSBS-2 je bihevioralna skala za skrining i procjenu socijalne kompetencije i antisocijalnog ponašanja vezanog za školski kontekst. Namjenjena je svim uzrastima, od predškolskog pa do završetka srednje škole. Ocjenjivanje se vrši na petostepenoj skali Likertovog tipa gdje se odgovori rangiraju od 1 (nikada) do 5 (veoma često). Skala je namjenjena nastavnicima, praktična je i laka za upotrebu. Skala antisocijalnog ponašanja sastavljena je od stavki koje opisuju probleme u ponašanju koji mogu ugroziti socijalizaciju, destruktivnost ili ugrožavanje drugih ljudi i proizvesti negativne socijalne ishode. Čine je tri subskale: Hostilno/Iritabilno (HI), Antisocijalno/Agresivno (AA) i Drsko/Ometajuće (DO).

- Subskala Hostilno/Iritabilno ponašanje sastoji se od 14 stavki pa je maksimalan skor 70, a minimalan 14. Sadržaj stavki opisuje prisustvo impulsivnog, brzopletog i neprijateljskog reagovanja kao opšte odlike ponašanja, kao i ponašanja i osobine kao što su potreba da se bude u centru pažnje, hvalisavost, stalno žaljenje i zadirkivanje, koja mogu djelovati izuzetno iritirajuće ukoliko su dominantna i često prisutna.

- Subskala Antisocijalno/Agresivno ponašanje sadrži 10 stavki, maksimalan skor je 50, dok je minimalan 10. Sadržaj stavki je vezan za otvoreno ispoljavanje agresivnosti (fizičke i verbalne) i nepoštovanja prema drugima (učenicima, nastavnicima i školskom osoblju) ali i nepoštovanju prema tuđim stvarima i školskom inventaru.

- Subskala Drsko/Ometajuće ponašanje sadrži 8 stavki pa je maksimalan skor 40, a minimalan 8. Sadržaj stavki ispituje prisustvo ometanja rada nastavnika i učenika, na drzak način uz lošu kontrolu sopstvenog ponašanja.

Na Skali antisocijalnog ponašanja nivo socijalnog funkcionisanja određuje se na tri nivoa: Prosječno – pojedinci čiji prosječni skorovi dostižu

do osamdesetog percentilnog ranga; Rizično – pojedinci čiji prosječni skorovi odgovaraju percentilnom rangu između 80 i 95 i Visoko rizično – pojedninci čiji prosječni skorovi na Skali odgovaraju percentilnom rangu iznad 95.

Instrument ima dobre metrijske karakteristike: visoku internu konzistenciju (od 0.91 do 0.96 za obje skale), adekvatnu test-retest relijabilnost (od 0.60 do 0.73) i relijabilnost među različitim procjenjivačima (od 0.53 do 0.71) (Merrell, 2002). I u ovom istraživanju, subskale i cjelokupna Skala antisocijalnog ponašanja imaju veoma dobru pouzdanost izraženu pomoću Alpha Cronbach's koeficijenta pouzdanosti, koja se kreće u rasponu od 0,902 do 0,979 (Tabela 1).

Tabela 1. Koeficijent pouzdanosti za subskale/skale

Hostilno/Iritabilno ponašanje	0,948
Antisocijalno/Agresivno ponašanje	0,932
Drsko/Ometajuće ponašanje	0,902
Antisocijalno ponašanje – ukupno	0,971

3.5. Statistička obrada podataka

Statistička obrada podataka je urađena pomoću SPSS softverskog statističkog paketa. Za prikazivanje prosječnih vrijednosti korišćene su aritmetičke sredine i standardne devijacije. Od statističkih testova korišćen je χ^2 test. Podaci su prikazani tabelarno.

4. Rezultati istraživanja

Rezultati na ukupnoj Skali antisocijalnog ponašanja pokazuju da postoji statistički značajna razlika između postignuća učenika sa LIO i učenika TR ($p = 0,004$). Podaci prezentovani u tabeli 2. pokazuju da učenici sa LIO u najvećem procentu spadaju u grupu „prosjeak“, što bi značilo da većina učenika ne ispoljavaja ili rijetko kada ispoljavaja antisocijalno ponašanje (68%). U kategoriji „u riziku“ koja ukazuje na opasnost od razvoja obrazaca antisocijalnog ponašanja je 28% učenika, dok 4% učenika spada u kategoriju „visoko rizično“, što može da ukazuje na značajne antisocijalne probleme. Učenici TR uglavnom ne pokazuju antisocijalno ponašanje pa je 94% učenika u kategoriji „prosjeak“, a 6% učenika TR ispoljavaja takve vidove ponašanja koji mogu ukazati na opasnost razvoja obrazaca antisocijalnog ponašanja. U kategoriji „visoko rizično“ nije bilo učenika TR (Tabela 2).

Tabela 2. Distribucija rezultata na Skali antisocijalnog ponašanja

Učenik	Antisocijalano ponašanje – ukupan skor			Ukupno
	Prosjek	U riziku	Visoko rizično	
Učenici sa LIO	34 68%	14 28%	2 4%	50 100%
Učenici TR	47 94%	3 6%	0 0%	50 100%
Ukupno	81 81%	17 17%	2 2%	100 100%

$\chi^2 = 11,204$ $df = 2$ $p = 0,004$

Učenici sa LIO i učenici TR međusobno se razlikuju i u odnosu na rezultate ostvarene na subskali *Hostilno/Iritabilno ponašanje* i ta razlika je statistički značajna ($p = 0,042$). Analizom prezentovanih podataka uočava se da obje grupe ispitanika u najvećem procentu pokazuju hostilno/iritabilno ponašanje koje je u kategoriji prosjeka – ne ispoljavaju ili rijetko ispoljavaju takve vidove ponašanja. Pa tako, u kategoriji „prosjek“ je 80% učenika sa LIO i 96% učenika TR. U kategoriji „u riziku“ je 16% učenika sa LIO u odnosu na 4% učenika TR. Visoko rizično ponašanje pokazuje 4% učenika sa LIO, dok učenika TR u toj grupi nije bilo (Tabela 3).

Tabela 3. Distribucija rezultata na subskali Hostilno/Iritabilno ponašanje

Učenik	Hostilno/iritabilno ponašanje			Ukupno
	Prosjek	U riziku	Visoko rizično	
Učenici sa LIO	40 80%	8 16%	2 4%	50 100%
Učenici TR	48 96%	2 4%	0 0%	50 100%
Ukupno	88 88%	10 10%	2 2%	100 100%

$\chi^2 = 6,327$ $df = 2$ $p = 0,042$

Statistički značajna razlika je uočena između postignuća dvije grupe ispitanika ostvarenom na subskali *Drsko/Ometajuće ponašanje* ($p = 0,000$). Prosječne rezultate pokazuje 46% učenika sa LIO i 90% učenika TR, što znači da ovi učenici ne pokazuju vidove drskog ili ometajućeg ponašanja ili to čine jako rijetko. Učenici sa LIO, u velikom procentu (48%) ispoljavaju ponašanja koja se sagledavaju kao opasnost za razvoj nekih oblika antisocijalnog ponašanja, dok 6% učenika pripada kategoriji „visoko rizično“ što može da ukazuje na prisustvo značajnih antisocijalnih

problema. S druge strane, 10% učenika TR svrstano je u kategoriju „u riziku“, dok niti jedan učenik nije u kategoriji koja podrazumijeva prisustvo „visoko rizičnog“ ponašanja (Tabela 4).

Tabela 4. Distribucija rezultata na subskali Drsko/Ometajuće ponašanje

Učenik	Drsko/ometajuće ponašanje			Ukupno
	Prosjek	U riziku	Visoko rizično	
Učenici sa LIO	23 46%	24 48%	3 6%	50 100%
Učenici TR	45 90%	5 10%	0 0%	50 100%
Ukupno	68 68%	29 29%	3 3%	100 100%

$\chi^2 = 22,566$ $df = 2$ $p = 0,000$

Na subskali *Antisocijalno/Agresivno ponašanje* nije bilo stastički značajne razlike između postignuća učenika sa LIO i učenika TR ($p = 0,213$). Uvid u prezentovane podatke pokazuje da je najveći procenat ispitanika u kategoriji „prosjek“ i to 78% učenika sa LIO i 90% učenika TR, što bi značilo da ti učenici ne ispoljavaju antisocijalno/agresivno ponašanje ili to čine veoma rijetko. U kategoriji „u riziku“ je 20% učenika sa LIO, dok se u istoj kategoriji nalazi 10% učenika TR što znači da ovi učenici ispoljavaju takva ponašanja koja predstavljaju rizik za razvoj obrazaca antisocijalnog ponašanja. U kategoriji „visoko rizično“ je 2% učenika sa LIO, za razliku od učenika TR kojih u toj kategoriji nema (Tabela 5).

Tabela 5. Distribucija rezultata na subskali Antisocijalno/Agresivno ponašanje

Učenik	Antisocijalno/Agresivno ponašanje			Ukupno
	Prosjek	U riziku	Visoko rizično	
Učenici sa LIO	39 78%	10 20%	1 2%	50 100%
Učenici TR	45 90%	5 10%	0 0%	50 100%
Ukupno	84 84%	15 15%	1 1%	100 100%

$\chi^2 = 3,095$ $df = 2$ $p = 0,213$

5. Diskusija

Kada je u pitanju procjena antisocijalnog ponašanja izloženi rezultati pokazuju da između učenika sa LIO i učenika TR postoji statistički značajna razlika po pitanju ispoljavanja antisocijalnih oblika ponašanja. Učenici sa LIO ostaruju više ukupne skorove na Skali antisocijalnog ponašanja ukupno što govori o većoj učestalosti takvih oblika ponašanja. Isti rezultati su dobijeni i na subskali *Hostilno/Iritabilno ponašanje*, kao i *Drsko/Ometajuće ponašanje*. Jedino na subskali *Antisocijalno/Agresivno ponašanje* razlika između dvije grupe učenika nije statistički značajna. Mišljenje da učenici sa IO pokazuju više problema u ponašanju potvrđuje i istraživanje Dekera i saradnika (Dekker et al., 2002), čija je studija pokazala da pri procjeni problematičnog ponašanja znatno veće skorove ostvaruju djeca ispodprosječne inteligencije naspram manjeg broja djece prosječnih intelektualnih sposobnosti. Takođe, Dickson i saradnici (Dickson, Emerson & Hatton, 2005) pronalaze veću učestalost različitih tipova antisocijalnog ponašanja u populaciji djece sa IO nego u grupi vršnjaka TR. Razlike u ispoljavanju antisocijalnog ponašanja u odnosu na pripadnost podskupini usporenog kognitivnog razvoja pokazuje i istraživanje Nikolić i saradnika (Nikolić, Vantić-Tanjić, Dizdarević, Imširović i Barukčić, 2011). U ovom istraživanju, učenici graničnih intelektualnih sposobnosti su ostvarili najlošije rezultate na Skali antisocijalnog ponašanja u odnosu na učenike sa lakšim intelektualnim teškoćama i učenike sa sociaokulturnom deprivacijom. Prema ocjenama nastavnika učenici sa LIO, u našem istraživanju, najmanje ispoljavaju antisocijalno/agresivno ponašanje, odnosno ponašanja koja se odnose na otvoreno ispoljavanje agresivnosti, fizičke ili verbalne, kao i nepoštovanja prema drugim učenicima. S druge strane, najviše skorove su postigli na subskali *Drsko/Ometajuće ponašanje*, što znači da učenici najviše ispoljavaju ponašanja koja ometaju rad nastavnika i drugih učenika i to na drzak način, uz lošu kontrolu sopstvenog ponašanja. U već pomenutom istraživanju Nikolić i saradnika (Nikolić i saradnici, 2011), rezultati po pitanju postignuća učenika sa LIO su djelimično ista kao i u našem istraživanju. Odnosno, takvi učenici ispoljavaju najmanje antisocijalnog/agresivnog ponašanja, a nešto više hostilnog/iritabilnog ponašanja. Sličnost možemopronaći i u istraživanju Buha-Đurović i Gligorović (Buha-Đurović i Gligorović, 2009). Rezultati njihove studije pokazuju da djeca u najvećem procentu ispoljavaju disruptivna, antisocijalna i ponašanja koja mogu iritirati druge ljude. S obzirom da takvi vidovi ponašanja mogu imati velikog uticaja na obim i učešće djeteta u vaspitno obrazovnom procesu zahtijevaju dodatnu pažnju i praćenje.

Dalji radovi iznose zaključke prema kojima djeca sa IO u odnosu na njihove vršnjake TR pokazuju veći stepen ispoljavanja bihevioralnih, emocionalnih i hiperaktivnih problema (Taanila et al., 2003). Da je nivo intelektualnog funkcionisanja jedan od prediktora za nastanak problema u

ponašanju pokazuje i istraživanje Kostić-Ivanović (Kostikj-Ivanovikj, 2009). Naime, u ovom istraživanju učestalost problema u ponašanju se povećavala sa snižavanjem intelektualnih sposobnosti učenika pa su učenici sa umjerenom IO pokazali više problema u ponašanju u odnosu na ispitanike sa LIO. Takve nalaze dopunjuje i istraživanje Brojčina i Glumbića (Brojčin i Glumbić, 2012). Analizom rezultata njihove studije zaključujemo da, u uzorku djece sa LIO, ispitanici sa višim koeficijentom inteligencije imaju značajno manje internalizovanih problematičnih ponašanja.

Škola je jedan od faktora koji može da izazove probleme u ponašanju učenika. Kada se djeca u školi osjećaju dobro i sigurno to pospješuje ispoljavanje socijalno poželjnih obrazaca ponašanja, djeca osjećaju veću pripadnost grupi, imaju veću motivaciju za ispoljavanje primjerenog ponašanja i bolje se prilagođavaju školskoj sredini. Navedeni faktori dovode do suzbijanja negativnih osjećanja i neprikladnih oblika ponašanja (Wentzel, 2003 prema Gagić i Japundža-Milisavljević, 2014). Samim tim, rezultati našeg istraživanja mogu da budu sagledani i u tom kontekstu i nameću potrebu dodatnog ispitivanja i identifikacije neprikladnog ponašanja u početnim nivoima edukacije sa ciljem unapređivanja socijalnih interakcija na starijim uzrastima.

Pored škole, razloge za nastanak bihejvioralnih problema kod djece sa LIO ne možemo pripisati samo primarnom deficitu – intelektualnom funkcionisanju, već uzroke treba tražiti i u drugim faktorima. Autori, kao potencijalne faktore, izdvajaju: biološke i razvojne (npr. poremećaj pažnje, teškoće u učenju, govoru), porodične činioce (npr. bračni sukobi, depresija), neefektivno roditeljstvo, faktore okoline (porodica, kao i šire okruženje), komunikativne sposobnosti, socio-ekonomski status, psihomotornu organizovanost (Chadwick et al., 2000 prema Đurić-Zdravković i Japundža-Milisavljević, 2009, Kostikj-Ivanovikj, 2009). Budući da u našem radu nisu obuhvaćeni ovi paramateri, poželjno bi bilo da buduća istraživanja razmotre uticaj ovih varijabli na pojavu bihejvioralnih problema radi potpunijeg shvatanja socijalnog funkcionisanja učenika u školskom okruženju, kao i generalizacije rezultata.

6. Zaključak

Na osnovu rezultata istraživanja možemo zaključiti da učenici sa LIO, u većem procentu, ispoljavaju antisocijalno ponašanje u odnosu na učenike TR. Ovakav rezultat ukazuje na potrebu što ranijeg i sveobuhvatnijeg sagledavanja socijalnog ponašanja učenika sa IO, kao i učenika TR i evidentiranje problema u tom domenu. Takođe, poželjno je razmotriti kako one faktore koji doprinose nastanku bihejvioralnih

problema, tako i one koji imaju pozitivan uticaj na ponašanje učenika. Bolje razumijevanje samog problema predstavlja dobru osnovu za njegovo smanjivanje ili otklanjanje, ali i kreiranje adekvatnog programa tretmana. Važnu ulogu u tom procesu, pored roditelja djece, imaju nastavnici. Upravo, jedan od zadataka svakog nastavnika je da pospješuje pozitivne obrasce ponašanja učenika i radi na suzbijanju negativnih, a sve u svrhu interesa i dobrobiti djeteta. U ostvarivanju tog cilja važno je edukovati nastavnike i stručne saradnike za rad sa djecom koja ispoljavaju neke oblike antisocijalnog ponašanja.

Literatura

- Baker, B. L., McIntyre, L. L., Blacher, J., Crnic, K., Edelbrock, C., & Low, C. (2003). Pre-school children with and without developmental delay: behaviour problems and parenting stress over time. *Journal of Intellectual Disability Research, 47*(4-5), 217-230.
- Brojčin, B., Glumbić, N. (2012). Internalizovani oblici problematičnog ponašanja kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću školskog uzrasta. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 11*(1), 3-20.
- Brylewski, J., & Duggan, L. (1999). Review: Antipsychotic medication for challenging behaviour in people with intellectual disability: a systematic review of randomized controlled trials. *Journal of Intellectual Disability Research, 43*(5), 360-371.
- Buha-Đurović, N., Gligorović, M. (2009). Problemi u ponašanju kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću. U D. Radovanović (ur.) *Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji* (str. 145-160). Beograd: FASPER, CIDD.
- Buha-Đurović, N. (2010). Egzekutivne funkcije i adaptivno ponašanje kod dece sa lakom mentalnom retardacijom. Magistarska teza, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Buha, N., Gligorović, M. (2013). Problemi u ponašanju kod osoba sa intelektualnom ometenošću: osnovni pojmovi, učestalost i faktori rizika. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 12*(2).
- Dekker, M. C., Koot, H. M., Ende, J. V. D., & Verhulst, F. C. (2002). Emotional and behavioral problems in children and adolescents with and without intellectual disability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 43*(8), 1087-1098.
- Dickson, K., Emerson, E., & Hatton, C. (2005). Self-reported anti-social behaviour: prevalence and risk factors amongst adolescents with and without intellectual disability. *Journal of intellectual disability research, 49*(11), 820-826.
- Došen, A. (2005). Mentalno zdravlje djece s mentalnom retardacijom. *Medicina, 42*(41), 101-106.
- Einfeld, S. L., & Tonge, B. J. (1996). Population prevalence of psychopathology in children and adolescents with intellectual disability: II epidemiological findings. *Journal of Intellectual Disability Research, 40*(2), 99-109.

- Emerson, E., & Einfeld, S.L. (2011). *Challenging behaviour*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Gagić, S., Japundža-Milisavljević, M. (2014). Socijalni problemi kod dece sa lakom intelektualnom ometenošću. U: M.Vuković (ur.). *Problemi u ponašanju kod dece i mladih i intelektualnom ometenošću* (str. 67-87). Univerzitet u Beogradu, fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Ilić, Z., Jugović, A., Žunić-Pavlović, V., Radić-Šestić, M., Jovanović, G. (2003). Karakteristike smetnji i poremećaja u socijalnom razvoju dece školskog uzrasta. *Istraživanja u defektologiji*, 195–216.
- Kaljača, S., Japundža-Milisavljević, M. (2013). Život u zajednici osoba sa intelektualnom ometenošću. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Kostikj-Ivanovikj, V. (2009). Behavioral problems in Children with Mild and Moderate Intellectual Disability. *Journal of Special Education and Rehabilitation*, 10(1-2), 49–62.
- Melecki, C.K., & Elliot, S.N. (2002). Children's social behaviors as predictors of academic achievement: A longitudinal analysis. *School Psychology Quarterly*, 17, 1-23.
- Merrell KW. (2002). *School Social Behavior Scales: User's Guide*. Eugene, OR: Assessment- Intervention Resources
- Mujkanović, E., Mujkanović, E., Vantić-Tanjić, M. (2015). *Intelektualne teškoće i nepoželjni oblici ponašanja*. Sarajevo: Centar za slušnu i govornu rehabilitaciju.
- Nikolić M, Vantić-Tanjić M, Dizdarević A, Imširović F, Barukčić M. (2011). Antisocijalno ponašanje učenika usporenog kognitivnog razvoja u redovnim uslovima školovanja. *Specijalna edukacija i rehabilitacija danas* (str. 114–125). Zbornik radova. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju;
- Taanila, A., Ebeling, A., Heikura, U., & Järvelin, M.R. (2003). Behavioural problems of 8-year-old children with and without intellectual disability. *Journal of Pediatric Neurology*, 1(1), 15–24.
- Žunić-Pavlović V, Kovačević-Lepojević M, Pavlović M. (2009). Procjena socijalnog funkcionisanja učenika u školskoj sredini. *Nastava i vaspitanje*, 58 (3), 399-420
- Žunić-Pavlović V, Glumbić N, Kovačević-Lepojević M. (2011). Eksternalizovani bihevioralni problemi dece uzrasta pet do sedam godina. *Beogradska defektološka škola*, 17(3):589–600.
- Žunić-Pavlović V, Kovačević-Lepojević M. (2014). Eksternalizovani problemi u ponašanju dece i adolescenata sa intelektualnom ometenošću. U M.Vuković (Ur.) *Problemi u ponašanju kod dece i mladih s intelektualnom ometenošću* (7-31). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Đurić-Zdravković, A., Japundža-Milisavljević, M. (2009) Neki bihevioralni problemi dece sa lakom intelektualnom ometenošću. in: Radovanović D. [ed.] *Istraživanje u specijalnoj pedagogiji*, Beograd: FASPER, CIDD, 493-504